

Ιωάννης Κ. Προμπονάς

ΔΕΙΝΗ ΘΕΟΣ ΑΥΔΗΣΣΑ

Στην Οδύσσεια του Ομήρου τρεις φορές η μάγισσα Κίρκη (κ 136 = λ 8 = μ 150) και μια φορά η Καλυψώ προσδιορίζονται με τη στερεότυπη έκφραση *δεινή θεός αύδησσα*. Με το επίθετο *αύδησσα* χαρακτηρίζεται και η *Λευκοθέη* (ε 334), που διαθέτει και αυτή μαγικές ιδιότητες. Ποια η σημασία του *αύδησσα*; Στο λεξικό του Ebeling θεωρείται θηλυκό του *αύδης*, που απαντά μια φορά στην Ιλιάδα (Τ 407) και μια φορά στην Οδύσσεια (ζ 125) και με βεβαιότητα σημαίνει «εφοδιασμένος με *αύδην* = φωνή». Ανάλογη είναι η γνώμη που απαντά στο λεξικό LSJ. Τέλος, υπό το λήμμα *αύδης* υπάγεται το *αύδησσα* και στο Lexikon des frühgriechischen Epos, όπου όμως διατυπώνονται επιφυλάξεις για τη συνήθη ερμηνεία «με ανθρώπινη φωνή», «με ωραία φωνή». Πάντως και στο Λεξικό αυτό το *αύδησσα* δεν αποσυνδέεται από το *αύδης* < *αύδη* (= φωνή), αν και επισημαίνονται οι σημασιολογικές δυσκολίες μιας τέτοιας παραγωγής. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η σημασία του *αύδησσα* είχε ήδη απασχολήσει τους αρχαίους και πρώτο και καλύτερο τον μεγάλο Σταγίριτη φιλόσοφο, που είχε διατυπώσει την απορία «*διὰ τί τὴν Καλυψὼ καὶ τὴν Κίρκην καὶ τὴν Αὐδήςσας λέγει μόνας· πᾶσαι γὰρ καὶ αἱ ἄλλαι φωνὴν εἶχον· καὶ λῦσαι μὲν οὐ θεοβούληται, μεταγράφει δὲ ποτὲ μὲν εἰς τὸ αὐλήσσαι, ἐξ οὗ δηλοῦσθαί φησιν ὅτι μονώδεις ἦσαν· ἐπὶ δὲ τῆς Ἰνουῦς οὐδήσσαι· τοῦτο γὰρ πάσαις ὑπῆρχεν αὐταῖς καὶ μόναις· πᾶσαι γὰρ αὗται ἐπὶ γῆς ὥκουν.*» (fr. 171 Rose). Από τους νεότερους ο H. W. Nordheider, συγγρ. του εμπεριστατωμένου άρθρου *αύδης* στο Lexikon des frühgriechischen Epos, παρατηρεί σωστά ότι οι συνήθεις ερμηνείες α) «με ανθρώπινη γλώσσα» και β) «με ωραία φωνή» δεν ικανοποιούν απόλυτα. Η α' γιατί και άλλοι θεοί ομιλούν ανθρώπινα, χωρίς γι' αυτό να ονομάζονται *αύδηντες*. Η β' γιατί η λ. *αύδη* σημαίνει απλά «λόγος, φωνή». Ο συγγραφέας παρατηρεί ακόμα ότι μετά το *δεινή θεός* θα περίμενε κανείς μια λέξη για την ιδιαίτερη δύναμη της θεάς. Σωστή ακόμα, κατά τη γνώμη μου, είναι η υπόθεσή του ότι η έκφραση *δεινή θεός αύδησσα* μεταφέρθηκε από τη μάγισσα Κίρκη στην Καλυψώ. Ενδιαφέρουσα, τέλος, είναι η γνώμη που ερωτηματικά διατυπώνει για την αρχική σημασία του *αύδησσα*: «πλούσια σε μαγικές ρήσεις». Σωστά όμως παρατηρεί ότι η λ. *αύδη* δεν έχει ανάλογη σημασία. Οι παραπάνω παρατηρήσεις του Nordheider αναμφίβολα είναι χρήσιμες. Είναι πιθανότατο ότι το επίθετο *αύδησσα* έχει άμεση σχέση με τη μαγική ιδιότητα των νυμφών στις οποίες αποδίδεται, της Κίρκης και της Λευκοθέας. Τι ακριβώς όμως σημαίνει η λέξη; Τα μυκηναϊκά

κείμενα σε συνδυασμό με τα Ομηρικά έπη αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα λύνουν, νομίζω, το αίνιγμα του *αὔδήεσσα*.

Στις περίφημες πινακίδες της Πύλου Τα απαντούν οι λλ. *au-de-pi* : *αὔδεσφι* (οργανική πληθ. ενός ονόματος *αὔδος*) και *au-de-we-sa* : *αὔδέσφεσσα* = *αὔδήφεσσα* (επίθετο γένους θηλυκού σχηματισμένο με βάση το ουδ. *αὔδος*).

Το *au-de-pi* : *αὔδεσφι* απαντά εννέα φορές (PY Ta 642.2 - 707.1.3 - 710.1 - 721.1.2.3.4.5) και είναι βέβαιο ότι δηλώνει διακοσμητικό μοτίβο υποποδίων ~ σκαμνίων και τράπεζας¹. Είναι όμως άγνωστο τί ακριβώς σημαίνει, καθώς, κατά τα φαινόμενα, δεν έχει επιβιώσει στην αλφαθητική Ελληνική. Η συσχέτιση με τη λ. *αὔδή* (= φωνή) δεν παρέχει νόημα και η συσχέτιση με τις λλ. *οὔδας* (= έδαφος) και *οὔς* (= αυτί) είναι αδύνατη με βάση τους κανόνες της μυκηναϊκής ορθογραφίας.

Το *au-de-we-sa* : *αὔδέσφεσσα* = *αὔδήφεσσα* απαντά μια φορά (PY Ta 709.2) και προσδιορίζει μια *e-ka-ra i-to-we-sa pe-de-we-sa* : *έσχάρα ιστόφεσσα πέδφεσσα* «εσχάρα εφοδιασμένη με *ιστόν*, εφοδιασμένη με πόδια, διακοσμημένη με *αὔδος*». Και εδώ είναι βέβαιο ότι πρόκειται για διακοσμητικό μοτίβο². Τι μπορεί να σημαίνει η λ. *αὔδος*; Το κλειδί για την ερμηνεία μας το προσφέρει η φράση *au-de-pi ko-ru-pi-qe* : *αὔδεσφι κόρυπι τέ* «με *αὔδεα* και με κράνη» που απαντά στην πινακίδα PY Ta 642.2 και αναφέρεται στη διακόσμηση μιας τράπεζας. Η σύναψη του *ko-ru-pi* : *κόρυπι* («με κράνη») και του *au-de-pi* : *αὔδεσφι* («με *αὔδεα*») με τον συμπλεκτικό *τέ* υποδηλώνει σημασιολογική σχέση. Τα παρακάτω παραδείγματα, ειλημμένα από τα μυκηναϊκά κείμενα και τα Ομηρικά έπη, είναι χαρακτηριστικά.

Ι. Μυκηναϊκά

- α) *ze-u-ke-u-si i-po-ro-qo-i-qe* (PY F_n 79.10): *ζευγεῦσι ἵπποφορβοῖς τέ* «για αυτούς που οδηγούν ζεύγος βοδιών και για αυτούς που ταΐζουν τα άλογα».
- β) *a₃-wo-ro ke-ra-no-qe* (KN Ch 896): *ΑἰΦολος Κέλαινός τέ* «ο Αἰόλος και ο Κέλαινος» (ονόματα αροτήρων ταύρων)
- γ) *e-re-ra-te-jo ro-pi e-ka-ma-te-qe* (PY Ta 642.3): *έλεφαντεῖοις ποπφι έχμάτει τέ* «με πόδια και υποστήριγμα από ελεφαντόδοντο» (περιγραφή τράπεζας)
- δ) *a-ne-a₂ tu-ka-te-qe* (MY V 659.6): *Ἀνέηα θυγάτηρ τέ* «Η Ανέα και η κόρη της»

1. Βλ. Fr. A. Jorro, *Diccionario Micénico*. Madrid 1985, σ. 143 s.v. *au-de-pi*.

2. Αυτ. s.v. *ka-ru-we*, όπου και άλλες αναγνώσεις.

ε) *pi-ro-wo-na ki-ra-qe* (MY V 659.7): ΦιλοΦοίνα γίλλα τε «Η Φιλοοίνα και η μικρή κόρη της»

II. Ομηρικά

- α) *ἀγήραον ἀθανάτην τε* (B 447)
- β) *κασιγνήτην ἑτάρην τε* (Δ 441)
- γ) *κασιγνήτην ἄλοχόν τε* (Π 432, Σ 356)
- δ) *ἑτάρῳ κασιγνήτῳ τε* (φ 216)
- ε) *ἱππῆες πεζοί τε* (Λ 529)

Τί μπορεί να σημαίνει η λέξη που κρύβεται κάτω από το *au-de-pi* και σχετίζεται με το *κόρυς*; Αποδώ και πέρα τα Ομηρικά ἔπη μπορούν να μας βοηθήσουν. Σ' αυτά η λ. *κόρυς* απαντά 46 φορές (44 στην Ιλιάδα και 2 στην Οδύσσεια) και τις μισές σε συνδυασμό με συγγενείς σημασιολογικά ὀρους. Παραθέτω τα σχετικά χωρία:

- 1) Ε 4: *δαῖε οἱ ἐκ κόρυθός τε καὶ ἀσπίδος ἀκάματον πῦρ*
- 2) Η 61-62: *τῶν δὲ στίχες ἦτο πυκναί, ἀσπίσι καὶ κορύθεσσι καὶ ἔγχεσι πεφρικυῖα*
- 3) Λ 373-5: *ἦτοι ὁ μὲν θώρηκα Ἄγαστρόφου ἰφθίμοιο αἴνυτ' ἀπὸ στήθεσφι παναίολον ἀσπίδα τ' ὦμων καὶ κόρυθα θριαρῆν.*
- 4) Μ 160-1: *κόρυθες δ' ἀμφ' αὔον αὐτευν θαλλομένων μυλάκεσσι καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαι*
- 5) Ν 131: *ἀσπίς ἄρ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόρυν, ἀνέρα δ' ἀνὴρ.*
- 6) Ν 264-5: *τῷ μοι δούρατά τ' ἔστι καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαι, καὶ κόρυθες καὶ θώρηκες λαμπρὸν γανῶντες.*
- 7) Ν 341-2: *αὐγὴ χαλκείη κορύθων ἄπο λαμπομενάων θωρήκων τε νεοσμήκτων σακέων τε φαεινῶν*
- 8) Ν 543-4: *ἐπὶ δ' ἀσπίς ἐάφθη καὶ κόρυς,*
- 9) Ν 714-5: *οὐ γὰρ ἔχον κόρυθας χαλκήρεας ἵπποδασείας, οὐδ' ἔχον ἀσπίδας εὐκύκλους καὶ μείλινα δοῦρα,*
- 10) Ξ 371-4: *ἀσπίδες ὅσαι ἄρισται ἐνὶ στρατῷ ἡδὲ μέγισται ἐσσάμενοι, κεφαλὰς δὲ παναίθησιν κορύθεσσι κρύψαντες, χερσίν τε τὰ μακρότατ' ἔγχε' ἐλόντες ἴομεν*
- 11) Ξ 419-20: *χειρὸς δ' ἔκβαλεν ἔγχος, ἐπ' αὐτῷ δ' ἀσπίς ἐάφθη καὶ κόρυς,*
- 12) Ο 125-6: *τοῦ δ' ἀπὸ μὲν κεφαλῆς κόρυθ' εἴλετο καὶ σάκος*

- ᾧμοιν ἔγχος δ' ἔσθησε στιβαρῆς ἀπὸ χειρὸς ἐλοῦσα
χάλκεον·
- 13) Π 214: ὥς ἄραρον κόρυθές τε καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαι.
- 14) Π 215: ἀσπίς ἄρ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόρυν, ἀνέρα δ' ἀνὴρ
- 15) Ρ 268-9: φραχθέντες σάκεσιν χαλκῆρεσιν· ἀμφὶ δ' ἄρα σφι
λαμπρῆσιν κορύθεσσι Κρονίων ἡέρα πολλὴν
χεῦ',
- 16) Σ 609-11: Αὐτὰρ ἐπεὶ τεῦξε σάκος μέγας τε στιβαρόν τε,
Τεῦξε δέ οἱ θώρηκα φαεινότερον πυρὸς αὐγῆς,
τεῦξε δέ οἱ κόρυθα θριαρὴν κροτάφοις ἀραρυῖαν,
- 17) Τ 359-61: ὥς τότε ταρφειαὶ κόρυθες λαμπρὸν γανόωσαι
νηῶν ἐκφορέοντο καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαι
θώρηκές τε κραταιγύαλοι καὶ μέλινα δοῦρα.
- 18) Υ 162-3: νευστάζων κόρυθι θριαρῇ· ἀτὰρ ἀσπίδα θοῦριν
πρόσθεν ἔχε στέρνοιο, τίνασσε δὲ χάλκεον ἔγχος
- 19) Υ 288-9: ἔνθα κεν Αἰνείας μὲν ἐπεσσύμενον βάλε πέτρῳ
ἢ κόρυθ' ἢ σάκος,
- 20) Φ 50: γυμνόν, ἄτερ κόρυθός τε καὶ ἀσπίδος, οὐδ' ἔχεν
ἔγχος
- 21) Χ 111-12: εἰ δέ κεν ἀσπίδα μὲν καταθείομαι ὀμφαλόεσσαν
καὶ κόρυθα θριαρῇν, δόρυ δὲ πρὸς τεῖχος ἐρείσας
- 22) Χ 313-5:πρόσθεν δὲ σάκος στέρνοιο κάλυψε
καλὸν δαιδάλεον, κόρυθι δ' ἐπένευε φαεινῇ
τετραφάλῳ·
- 23) τ 32-3: ἐσφόρεον κόρυθὰς τε καὶ ἀσπίδας ὀμφαλοέσσας
ἐγγχεά τ' ὀξυόεντα·

Απὸ τα παρατεθέντα χωρία γίνεται σαφές ὅτι ἡ λ. *κόρυς* σχεδὸν πάντα συνάπτεται με τις λλ. *ἀσπίς* / *σάκος*. Το συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ το *au-de-ri* κρύβεται το αμάρτυρο ουσιαστικὸ *αὔδος* (= *ασπίδα*) εἶναι, νομίζω, λογικόν. Ὅμως ἓνα τέτοιο συμπέρασμα μένει μετέωρο χωρὶς ἀρχαιολογικὴ στήριξη. Τα ἀρχαιολογικὰ ευρήματα στηρίζουν πράγματι αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία. Οκτώσχημες ἀσπίδες ἀπὸ ἐλεφαντόδο- ντο, χρησιμεύουσες γιὰ διακόσμηση, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη³, τα Σπάτα, το Μενίδι, στὶς Μυκῆνες⁴ καὶ στὴ Θήβα. Κεφαλές πολεμιστῶν με οδοντόφρακτα κράνη ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη, στὶς Μυκῆνες καὶ στα Σπάτα⁵. Οδοντόφρακτα κράνη ἀπὸ

3. Βλ. Jean-Claude Poursat, *Les ivoires mycéniens*. Athènes 1977, σ. 260.

4. Βλ. Emily Vermeule, *Ελλάς. Εποχὴ τοῦ χαλκοῦ* (μετάφρ. Θ. Ξένος), σ. 190.

5. Βλ. I. A. Σακελλαράκης, *Ελεφαντοστά ἐκ τῶν Ἀρχαίων*, *Atti Roma I* (1968), 254-255. Jean-Claude Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, Athènes 1977, pl. II, V, XXII, L, LIII.

ελεφαντόδοντο έχουν επίσης βρεθεί στις Μυκήνες και στην Κρήτη⁶. Όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εύρημα στις Αρχάνες του Γιάννη Σακελλαράκη, που περιγράφεται από τον ίδιο ως εξής: «Το σύνολον των ελεφαντίνων τεμαχίων, το αποτελούμενον εξ οκτώσχημων ασπίδων και κεφαλών πολεμιστών... ανευρέθη εις την κατάστασιν απεικονίζεται, εγένοντο δ' ελάχιστα μόνον συμπληρώσεις, ελλιπώς σωθέντων τμημάτων. Αποτελείται εκ τριών μεγάλων πλακιδίων και δύο ομάδων εκ τριών μικροτέρων, ισοϋψών προς τα μεγάλα πλακίδια, τεθειμένων εναλλάξ. Επί των μεγάλων πλακιδίων ετέθησαν ανά μία μεγάλη οκτώσχημος ασπίς, επί δε των μικροτέρων ανά τρεις, εννέα εις εκάστην ομάδα... Παρά τας εξωτερικάς μεγάλας ασπίδας... ανά μία κρανοφόρος κεφαλή πολεμιστού... Μεταξύ των μικρών και των μεγάλων πλακών ράβδοι, μειούμενοι προς τα άνω...»⁷. Κατά τον Σακελλαράκη, το ελεφάντινο σύνολο των Αρχανών κοσμούσε «την προσθίαν όψιν θρήνυος»: Οκτώσχημες ασπίδες συνδυάζονται με κεφαλές πολεμιστών που φέρουν οδοντόφρακτα κράνη. Νομίζω ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα, στα οποία ασπίδες από ελεφαντόδοντο συχνότατα απαντούν, καθιστούν πιθανότατη την ερμηνεία της λ. *αὔδος* = οκτώσχημη ασπίδα και του *au-de-we-sa* : *αὐδέσΦεσσα* = εφοδιασμένη με ασπίδες. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ακόμη ότι η οκτώσχημη ασπίδα εχρησιμοποιείτο συχνότατα ως διακοσμητικό στοιχείο στην κρητομυκηναϊκή τέχνη γενικότερα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η γνώμη του αείμνηστου αρχαιολόγου Γεωργίου Μυλωνά για τον αρχικό συμβολισμό της οκτώσχημης ασπίδας. Κατά τον Μυλωνά⁸ «η οκτώσχημη ασπίς... είχε και συμβολικήν θρησκευτικήν σημασίαν... ήτο το κατ' εξοχήν σύμβολον της θεάς του πολέμου, η οποία ελατρεύετο εις το θρησκευτικόν Κέντρον των Μυκηνών, σύμβολον προστατευτικόν της πολιτείας ή του αντικειμένου επί του οποίου εικονίζετο»⁹.

Ότι όμως η οκτώσχημη ασπίδα ήταν και σύμβολο μιας μάγισσας θεάς διδάσκουν και πάλι τα αρχαιολογικά ευρήματα. Παραθέτω και πάλι τη διαπίστωση του Γ. Μυλωνά: «Περίαπτα εις σχήμα οκτώσχημων ασπίδων και εκ διαφόρων υλών είναι γνωστά από διάφορα μυκηναϊκά κέντρα... Και τα περίαπτα αυτά αποδεικνύουν την πίστιν εις την χρῆσιν του στοιχείου τούτου, προφανώς εξασφαλίζοντος την προστασίαν της θεότητος, της οποίας αποτελεί σύμβολον». Κατά τον ίδιο ερευνητή, οι οκτώσχημες ασπίδες, που αποτελούν το κύριο στοιχείο

6. Βλ. Jean-Claude Poursat, *Les ivoires...* 101-102.

7. Ι. Α. Σακελλαράκης, ό.π., 253-54.

8. Γ. Ε. Μυλωνά, *Μυκηναϊκή Θρησκεία*. Αθήναι 1977, σ. 61.

9. Γ. Ε. Μυλωνά, ό.π., σ. 60.

σε χρυσά περιδέραια από τάφους της Έγκωμης της Κύπρου του 13ου π.Χ. αι., «πλην της διακοσμητικής είχαν πιθανώς και μαγικήν αποτρεπτικήν του κακού ιδιότητα»¹⁰.

Νομίζω ότι κατανοείται τώρα, γιατί η περίφημη μάγισσα Κίρκη, η *δία θεάων* (μ 155), *άθανάτη* (μ 302), *πότνια* (θ 448 κ 394, 400, 549 μ 36), *δολόεσσα* (ι 32), *δολοφρονέουσα* (κ 339), *πολυφάρμακος* (κ 276) χαρακτηρίζεται, αυτή κατεξοχήν, *δεινή θεός αὐδήεσσα*.

Το *αὐδήεσσα* λοιπόν στον Όμηρο ως επίθετο της Κίρκης, της Λευκοθέας και της Καλυψώς δεν σημαίνει — ή, ακριβέστερα, αρχικά δεν εσήμαινε — «εφοδιασμένη με φωνή» ή «εφοδιασμένη με ωραία φωνή» ή «πλούσια σε μαγικές ρήσεις» αλλά «εφοδιασμένη με οκτώσχημες ασπίδες, το μαγικό σύμβολο της θεάς».

Ο σχηματισμός του *αὐδήεσσα* από το ουδ. *αὔδος* (= οκτώσχημη ασπίδα) είναι κανονικός. Η εξέλιξη ήταν: *αὔδος* > *αὐδέσΦεσσα* > *αὐδήεσσα* πθ. ομηρ. *τελήεσσα* < **τελέσΦεσσα* < *τέλος*.

Η ομηρική στερεότυπη έκφραση *δεινή θεός αὐδήεσσα* και λόγω θέσης (τέλος στίχου) και με βάση τα μυκηναϊκά κείμενα αλλά και τα μυκηναϊκά αρχαιολογικά ευρήματα δύναται να αναχθεί στη μυκηναϊκή εποχή, όπου θέβαια θα είχε τη μορφή: **δΦεινὰ θεηὸς αὐδέσΦεσσα*.

Αλλά εάν η έκφραση αυτή και από πλευράς μορφής και από πλευράς περιεχομένου ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή, στην ίδια εποχή πρέπει ασφαλώς να αναχθεί και το όνομα της θεότητας στην οποία αναφέρεται. Με άλλα λόγια: όσο παλιά είναι η έκφραση αυτή άλλο τόσο παλιά είναι και η αντίστοιχη θεά. Πράγματι ουδέν εμποδίζει ολόκληρος ο στερεότυπος στίχος (κ 136 = λ 8 = μ 150).

Κίρκη ἐϋπλόκαμος, δεινή θεός αὐδήεσσα
να αναχθεί στη μυκηναϊκή εποχή, όπου θα είχε τη μορφή:

**Κίρκα ἐϋπλόκαμος δΦεινὰ θεηὸς αὐδέσΦεσσα*

Η μάγισσα Κίρκη ανήκε στο θεματολόγιο της μυκηναϊκής επικής ποίησης.

10. Αυτ. σ. 143 σημ. 136.

RÉSUMÉ

J. K. Probonas, *δεινή θεὸς αὐδήσσει*

L'auteur dans cet article, se basant sur les données mycéniens et homériques, tâche d'expliquer l'origine et la signification de mot homérique αὐδήσσει. Selon l'auteur le mot ne signifie pas «qui parle avec la voix humaine» mais «qui est pleine de moyens magiques».